

Edirne Müftüsü Sûfî-Alim Mehmed Fevzî Efendi'nin (1826-1900) Kudüs Nâipliği, Kudüs'te Yazdığı Eserler, Kudüs ve Mescid-i Aksa'ya Dair Görüşleri

Mufti of Edirne and Sufi-Scholar Mehmed Fevzi Efendi's (1826-1900) Duty as Nâib in Jerusalem, His Books He Wrote There and His Views on Jerusalem and al-Masjid al-Aqsâ

Prof. Dr. Ömer Yılmaz

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf
Ankara/Türkiye
omryilmaz64@gmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt University
Faculty of Theology, Sufism
Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0002-2938-1009

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types
Geliş Tarihi | Received
Kabul Tarihi | Accepted
Yayın Tarihi | Published
Yayın Sezonu | Pub Date
Sayı | Issue
Sayfa | Pages

Araştırma/Research Article
29 Eylül | September 2023
07 Kasım | November 2023
31 Aralık | December 2023
Aralık | December
52
1-23

Atf | Cite as

Ömer Yılmaz, "Edirne Müftüsü Sûfî-Alim Mehmed Fevzî Efendi'nin (1826-1900) Kudüs Nâipliği, Kudüs'te Yazdığı Eserler, Kudüs ve Mescid-i Aksa'ya Dair Görüşleri". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 52 (Aralık 2023), 1-23.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ömer Yılmaz).

Öz

Bu çalışmada, 1826-1900 yılları arasında yaşamış, Osmanlı son devir etkin şahsiyetlerinden “Edirne Müftüsü” diye maruf kazasker, nâib, müderris, müftü, edip, sûfi-alim Tavaslı Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi'nin Kudüs ve Mescid-i Aksa hakkındaki görüşleri ele alınacaktır.

Arapça, Osmanlıca, Farsça dillerinde manzum ve mensur yaklaşık yetmiş beş eser kaleme almış, Osmanlı coğrafyasının çok farklı bölgelerinde ilmî ve idari görevlerde bulunmuş, Kudüs nâiblik görevi esnasında yaklaşık on kadar eser telif etmiştir. Fevzî Efendi'nin Osmanlı'nın son döneminde Kudüs'te kendi beyanıyla “isteyerek” görev alması, M. Aksa'da ders takriri ve halka vaaz u nasihatla bulunması, görevi gereği toplumla iç içe olması konuya ayrı bir özgünlük katacaktır. Her dini ilim dalında, her gittiği yerde ihtiyaca binaen kendi okuttuğu ders kitaplarını bizzat kaleme alan, bunları nerede, hangi gün, nasıl ve niçin yazdığını apaçık beyan eden müellifin, Kudüs'te mevlid, regaibiyeye ve Mi'râciyye gibi manzum ve edebi, dini-hikemi eserler telif etmesi dikkate şayan bir husustur.

1879-1881 yılları arasında Kudüs nâiblik görevini deruhte eden, dini kaidelerden taviz verilmemesi gerektiğine inanan Fevzî Efendi, idarecilerin bazen te'dibine, bazen de takdirine muhatap kalmış, Şeyhülislamlığın bir alt rütbesi sayılan Rumeli Kazaskerlik rütbesini elde etmiştir. Çalışmada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için önce Mehmed Fevzî Efendi'nin kısa biyografisine yer verilecek, akabinde bu şehirde kaleme aldığı eserler ve muhtevalarına değinilecek, en sonunda bu eserlerin içeriğinden hareketle insanlık, İslam-Osmanlı ve yakın dönem Türk tarihi açısından güncelliğini korumuş Kudüs, M. Aksa ve Mi'râc hakkındaki görüşlerine temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kudüs, Mescid-i Aksa, Mehmed Fevzî Efendi, Nâiblik.

Mufti of Edirne and Sufi-Scholar Mehmed Fevzi Efendi's (1826-1900) Duty as Nâib in Jerusalem, His Books He Wrote There and His Views on Jerusalem and al-Masjid al-Aqsâ

Abstract

This study discusses the views of Kureysizâde Mehmed Fevzi Efendi, "Mufti of Edirne" who lived between 1826-1900 and was known as one of the most influential figures of the late Ottoman period on Jerusalem and al-Aqsa Mosque. He wrote about seventy-five works in verse and prose in Arabic, Ottoman Turkish and Persian, held scholarly and administrative positions in many different parts of the Ottoman geography, and wrote about ten works during his duty as the nâib of Jerusalem. The fact that he "willingly" took office in Jerusalem during the collapse of the Ottoman Empire, gave lectures and preached to people in al-Aqsâ, and was closely engaged with society adds a distinct originality to the subject. It is noteworthy that he personally penned the textbooks he taught wherever he had been and stated clearly where, when, how and why he wrote them as he composed poetic and literary religious-historical works such as mawlid, ragaibiyya and Mi'râjiyya in Jerusalem. Fevzi Efendi, who served as the nâib of Jerusalem between 1879 -1881 and believed that there should be no compromise about religious principles, was sometimes penalized and sometimes appreciated by the administrators and obtained the rank of Rumeli Kazaskerliği, a lower rank of Şeyhülislam. To elaborate the subject, the study provides a brief biography of Fevzi Efendi, then goes into his works he wrote in Jerusalem and finally based on these works, discusses his views on Jerusalem, al-Aqsa and mi'raj which remain relevant in terms of humanity and Islamic-Ottoman and contemporary Turkish history.

Keywords: Süfism, Jerusalem, al-Masjid al-Aqsâ, Mehmed Fevzi Efendi, Regency.

وصاية القدس لمفتي أدرنة العلامة الصوفي محمد فوزي أفندي (1826-1900) ، و أعماله

المكتوبة في القدس، و آرائه حول القدس والمسجد الأقصى

الملخص

في هذه الدراسة ستم مناقشة وجهات نظر قريشي زاده محمد فوزي أفندي حول القدس والمسجد الأقصى ، الذي عاش بين 1826-1900 وكان يعرف باسم "مفتي أدرنة" ، و هو الذي كان من أكثر الشخصيات نفوذاً في أواخر العصر العثماني . كتب حوالي خمسة وسبعين عملاً في الشعر والنثر بالعربية والتركية العثمانية والفارسية ، وشغل مناصب علمية وإدارية في العديد من الأجزاء المختلفة من الجغرافيا العثمانية. وكتب حوالي عشرة أعمال أثناء عمله ككتاب القدس. حقيقة أن فوزي أفندي "أع طيب خاطر" تولى منصبه في القدس خلال انهيار الإمبراطورية العثمانية ، وألقى محاضرات وعظ لشعب الأقصى. وكان متشابكاً مع المجتمع بسبب واجبه سيضيف أصالة مميزة للموضوع. ينشر إلى أن المؤلف ، الذي كتب شخصياً الكتب المدرسية التي قام بتدريسها في كل فرع من فروع العلوم الدينية وفي كل مكان زاره. وذكر بوضوح أين ، في أي يوم، كيف ولماذا كتبهم. و كتب أعمالاً شعرية وأدبية و دينية و تاريخية مثل المولود و الرغائبية والمعراجية في القدس .

فوزي أفندي ، الذي شغل منصب نائب القدس بين عامي 1879 و 1881 والذي اعتقد أنه لا ينبغي المساس بالمبادئ الدينية ، كان أحياناً صعباً وأحياناً يقدره المسؤولون، وحصل على رتبة روميلي كازاسكرليك ، التي تعتبر رتبة أدق من شيخ الإسلام. من أجل فهم أفضل ، ستضمن الدراسة أولاً السيرة الذاتية الموجزة لمحمد فوزي أفندي ، ثم الأعمال التي كتبها في هذه المدينة وسيتم ذكر محتوياتها. وأخيراً ، استناداً إلى محتوى هذه الأعمال سيشار إلى آرائه في القدس والمعراج والمسجد الأقصى ، والتي ظلت موضوعية من حيث الإنسانية والإسلامية و العثمانية والتاريخ التركي الحديث.

الكلمات المفتاحية: التصوف، القدس، المسجد الأقصى، محمد فوزي أفندي، الوصاية.

1.Mehmed Fevzî Efendi Kimdir?

Osmanlı son dönem âlim, şair, kadı, sûfi, müderris ve devlet adamlarından Mehmed Fevzî Efendi 1826 yılında Denizli iline bağlı Tavas ilçesinde dünyaya gelmiştir.¹ Babası Ahmed Şakir Efendi, Annesi Fatma Âbide Hanım'dır.² Kureyşizâde nisbesinin nereden geldiği hakkında ise herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Fevzî Efendi'nin isim ve mahlasına gelince; asıl adı Mehmet Ali olup kendi beyanına göre, "ikinci ad" anlamına gelen mahlas, ona pek genç yaşta çıktığı hac yolculuğu esnasında Mısır'da karşılaştığı Trabzonlu bir yaşlı tarafından verilmiştir.³ Edebî yönü de olan müellif kendisine verilen "Fevzî" mahlasını şiirlerinde kullanmıştır. Uzun yıllar Edirne Müftülüğü görevinde bulunması hasebiyle halk ve ulemâ arasında daha çok "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi" diye tanınmıştır.

Kendi ifadesine göre ilk eğitimini memleketi Tavas'ta Ebû Said el-Hâdimî'nin (ö.1176/1762) torunlarından biri olan Hacı Said Efendi'den almıştır. Bu şahıstan sonra Erzincanlı Mehmed Efendi'den de ilim tahsil etmiştir. Daha sonra sırasıyla Manisa, İskenderiyye ve Mekke-i Mükerreme'de tahsilini devam ettirmiştir. Mekke'den döndükten sonra "Ellili Medreseler" diye bilinen Manisa/Hâtuniye Medresesi'nde bir müddet daha eğitim görmüş ve Müftü Evliyâzâde Ali Rıza Efendi'den icâzetini almıştır. İlmî yetkinliği bağlamında 1256/1840 senesi Ramazan ayında henüz on dört yaşında iken İzmir Balıkpazarı Câmii, Mısır İskenderiyye Hasaneyn Camii'nde dersler okutmuştur. Kendi beyanına göre Kâ'be içinde Rûkn-i Yemânî karşısında Arapça olarak tefsir dersi vermiş, Türkçe olarak Hanefî alimi Aliyyü'l-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Menâsikü'l-Hac* isimli eserini okutmuştur. Fevzî Efendi sadece zahir ilminde değil, tasavvuf ile de yakından ilgilenmiş, 1841 yılında çıktığı bir hac yolculuğu esnasında Mekke'de bulunan Nakşbendî Şeyhi Erzincanlı Hâlidî Abdullah Efendi'ye intisâb etmiş, daha sonra misafir olarak gittiği Filibe'de Filibeli Ali Efendi'den de el almıştır. Bu bapta kendini tanıtırken "Mehmed Fevzî el-Hanefî en-Nakşbendî" ibaresini kullanmaktadır. Fevzî Efendi sırasıyla Antalya, Tırnova, Hersek, Ankara, Halep, Kudüs,

¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaâ-i Âmire, 1333), I, 249-250; Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi, Tabakâtü'l-müfessirîn*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi,1974), II/ 762-763.

² Fevzî Efendi, *Fihristü'l-âsâr*, Basım yeri ve yılı yoktur, 8.

³ Fevzî Efendi, *el- atıyyetül kuddusiyye*, İstanbul Üniversitesi Ktp., İÜ, AY, Nr. 4893, vr. 59a.

Kayseri, Bitlis, Balıkesir, Edirne ve tekrar Tırnova'da nâiblik görevlerinde bulunmuş, böylece Anadolu'nun muhtelif illerinde ve Rumeli'de müderrislik, müftülük, nâiblik, mevleviyet ve kazaskerlik görevlerini deruhte etmiştir. Osmanlı'da Şeyhülislamlık makamının bir altı olan Anadolu ve Rumeli kazaskerlik payesi de ihraz eden müellif, son birkaç padişah devrinde yaşamasına rağmen görevinin büyük bir kısmını II. Abdülhamid riyasetinde geçirmiştir. Hemen hemen bütün eserlerinde bu padişahı öven ve çoğu eserini ona ithaf eden Fevzî Efendi, özellikle padişahın 1856 Islahat Fermanı karşısında yaşadığı ciddi meşruiyet krizinde ona büyük destek vermiş, daima sadakat göstermiş iki Hâlidî şeyhinden biridir.⁴ Zaman zaman haset yüzünden memleketi Tavas'ta sürgün hayatı yaşamış, yeri geldikçe ailesinin geçimini sağlamak için yazdığı kitapları sahalarda satarak geçinmek zorunda kalmış, gittiği yerlerde alim ve halkın beğenisini kazanmış, ilim talebelerine ayrı bir ihtimam göstermiş, okuttuğu dersin kitaplarını kendisi kaleme almış velüt bir müelliftir. Görev anlayışı ve eserlerinde Hz. Peygamber sevgisi ağır basan birkaç manzum mevlid kaleme alan Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi yaklaşık yetmiş beş eser telif etmiş ve yetmiş beş yıl yaşamış, 1318/1900 yılında Karagümrük'te vefat ederek Fatih Camii haziresine defnedilmiştir.⁵

2. Osmanlı'da Nâiblik Görevi

Osmanlı'da medreseyi bitiren kişiler görevlerine önce iftâ (müftülük), sonra tedris (müderris) daha sonra kaza (kadılık) ile devam ederlerdi. Kadı olabilmek için belirli bir tahsil ve yapılan sınavda başarılı olma şartı aranırdı.⁶ Müellif bu üç görevi deruhte etmiş şahsiyetler arasında bulunmaktadır. Bunlardan yargı alanına giren nâiblik, Osmanlılar'da şer'î mahkemelerin hâkimlerine verilen bir unvandır. Bir başka ifadeyle nâib, Osmanlı devletinde adli teşkilat içinde yer alan bir kamu görevlisidir. Nâibler medrese eğitimi alarak özellikle fıkıh alanında kaza dairesinde ihtilafları çözebilecek derecede tahsil görmüş ilmiye sınıfına mensup kişilerdir. Kadı yerine kullanılmakta olan nâiblik, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin

⁴ İsmail Kara, *Hilâfet Risâleleri, İslâm Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik*, Klasik, (İstanbul: Klasik, 2002), 1/ 30.

⁵ Müellifin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Yılmaz, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (İstanbul: Hikemiyat Yayınları, 2022), 416.

⁶ İlber Ortaylı, *Hukuk ve Idare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, (İstanbul: Kronik 2018), 12.

niyâbetini (vekil) yapmalarından dolayı bu isimle anılmaktadır. Kazaskerler İstanbul'da oturmakta, taşralara kendilerini vekâlet suretiyle kadılık yapmak üzere vekil göndermekteydiler.⁷ Bu kimseler kadının yardımcısı sıfatıyla adli ve idari işleri yürütmekle vazifelidir. Kadı tarafından kazasker onayıyla atanırlar.

Osmanlı Devleti'nde önemli görev yürüten kadılar belirli süre ve sınırlı sayıda tayin edilmektedir. Kadıların belli bir yerde görev yapmaları 16. asırda üç yıl, 17. Asrın başlarında iki yıl, 17. asrın sonlarından itibaren de bir yıl ile sınırlı tutulmuştur. Yine mevleviyetlik bir yıl ile sınırlı kalırken, küçük kadılıkların görev süreleri de daha sonraki yıllarda iki yıldan yirmi aya düşürülmüştür.⁸ Bu görevdeki sürelerin kısa tutulmasında muhtelif gerekçeler ileri sürülmektedir. Bunlar arasında, kadıların sürekli hâkimlik yapma eğilimi, öğretme faaliyetlerinden uzak kalmalarının onların aleyhine olacağı, belli yörede uzun süre çalışmanın o bölge insanlarını yakînen tanıyıp tarafsızlık ilkesinin zedeleneceği ve medreselerden mezun olan adayların yeterli sayıda kadro bulamayışları gösterilmektedir. Bu durumda görev süresi sona eren (ma'zûl) kadılar, yeni görev yerlerine atanıncaya kadar bu kez İstanbul'da beklemek zorundadırlar.

Nâibler kendisini bu göreve getiren kadı tarafından re'sen görevinden alınamazdı. Ancak yetersizlik, görevi su-i istimal, yolsuzluk, bilgisizlik ve ehl-i örfle iş birliği yapmaları halinde görevlerinden alınırlardı. Adalet işinde usulsüz davranan nâib bir daha bu göreve getirilmez azledilir, hatta sürgüne gönderilirdi. Nâiblerin ücretleri belirli bir maaş şeklinde olmayıp yaptıkları işlemler karşısında alınan mahkeme harçlarından oluşmaktaydı.⁹ Kadılarla aynı yetkilere sahip nâibler adaletin dağıtılmasında görev alır, keşif, tahkik ve teftişte olay mahalline giderler, baktıkları dava ve gördükleri muamelelerden, nikah, talak, miras taksimatı, pazar ve vakıfları denetleme, merkezden gelen fermanı halka ilan etmek gibi farklı görev yaparlardı¹⁰.

⁷ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), II: 644.

⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 94-95.

⁹ Osmanlı'da bu durum Abdülaziz devrine kadar devam etti. (1861) Abdülaziz devrinde kadı, naib ve maiyetinde çalışanlar aylık belli bir maaşa bağlandı. (E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2000, 344) Müellifin naiblik görevi 1865 tarihi itibarıyla başladı.

¹⁰ Bkz. Betül Kayar, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Nâib", *YBHD*, Yıl 5, Sayı 2020/1, 194.

Osmanlı'da Tanzimatla birlikte adli teşkilat yapısında, kadı ve nâib yetiştirilmesinde köklü değişikliklere gidilmiştir. Nitekim 1838 tarihli kanun nâib olacaklara sınav şartı getirmiştir. Daha ilerisi bu defa nitelikli kadı ve nâib yetiştirmek için 1855 yılında "Muallimhâne-i Nüvvâb" adında bir mektep açılmış daha sonra benzer adlarla varlığını devam ettirmiştir. Bundan böyle nâibler hâkim sıfatıyla anılmıştır. Tanzimat sonrası nâiblerin şehir merkezine olan uzaklığına göre vazifeleri 24 ay ile 18 aya arasında değişiklik göstermektedir. Cumhuriyet döneminde ise şer'î mahkemelerin kaldırılmasıyla birlikte Osmanlıdaki nâiblik kurumu da sona ermiştir.¹¹

Edirne'deki müftülük görevinden ayrılıp bir süre İstanbul'da boşta kalan Fevzî Efendi'nin ikinci görev alanı, uzunca bir zaman devam edecek nâiblik mesleğidir. Nâibliğe 1865 yılında Antalya'da başladı. Tanzimat sonrası çıkarılan yeni yasa çerçevesinde görev alan müellifin tahkiye usulü verdiği bilgiye bakılırsa bazen haset ve kayırmacılığın mevzubahis olduğu sınavlarda kendi hakkıyla başarılı olduğu anlaşılmaktadır.¹²

3. Müellifin Kudüs Nâibliği ve Bu Görev Esnasında Kaleme Aldığı Eserler

Haddi zatında Arap şehirlerine tayin edilen Osmanlı kadılarının yerli Arap ulemasından olmasına dikkat edilirdi. Bir başka deyişle, kadı, naib tayin ederken umumiyetle o mahallin ulemasından olanları tercih edilirdi.¹³ Mehmed Fevzî Efendi'nin nâiblik göreviyle ilgili bilgiler, "Rumeli Pâyesiyel" 9 Rebiülevvel 1319/1901 tarihli "Bâb-ı Fetvâ Sicill-i Ahvâl Şubesi" müsevvidlerinden İzzet adındaki memur tarafından hazırlanan 140 sıra no'lu evraka dayandırılmaktadır.¹⁴

¹¹ Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Nâiblik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 312-313.

¹² Fevzî Efendi, *T. Mahsudın*, 27-28.

¹³ Ortaylı, 45.

¹⁴ Mezkûr resmî evrakta şöyle denilmektedir: "Tekrâren havâle buyrulan işbu arz-ı hâl ve melfûfât mütalaa olundu. Edirne Müftü-i esbâkî merhûm müşârun ileyh el-Hâc Mehmed Fevzî Efendi'nin müddet-i hizmeti hakkında nizâmen iktizâ eden tahkîkat ikmâl olunarak meclis-i idâre emvâl-i isbâtın 6 Şaban 1318 tarihli müzekkere ahkâmına tevfikân şube-i âcizânemizce tanzim olunan musaddak müddet-i hizmet cetveli leffen takdîm-i huzûru âli cenâb-ı meşîhât-penâhîleri kılmakla bunların takımıyla meclis-i mezkûra havâle buyrulması bâbında." (Bkz. İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi, Kayıt Nr. 893.)

Anılan bu resmî evrak hâlen İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi (ŞSA) 893 numarada kayıtlıdır.

Mehmed Fevzî Efendi Halep niyâbeti ardından iki yıl civarında İstanbul'da boşa kalmış, akabinde bu kez Kudüs'e tayin edilmiştir. 1297 (1879) yılında Kudüs nâibliğine tayin edilen Fevzî Efendi bu görevini 1299 (1881) tarihine kadar sürdürmüştür. 1301 yılında buradan dönüp Kayseri niyabetine atanır.¹⁵ Kudüs, Osmanlı ilmiye teşkilatı içerisinde önemli bir mevki olan "Mahrec Mevleviyetliği"ne tekâbül etmekte, aralarında müellifin daha önce görev yaptığı Edirne, Medine, Kudüs ve Halep payeli büyük kadılıklar arasında yer almaktadır. Kadılıkların derecesi aşağıdan yukarı Halep, Kudüs, Şam, Medine şeklinde devam etmektedir.¹⁶ Buna göre; müellifin Halep sonrası Kudüs, Kudüs sonrası Medine görevine getirilmesi görevinde terfi ettirildiğine işaret olsa gerektir. Fevzî Efendi'nin sıkça Kudüs'te görev yaptığını hatırlatması,¹⁷ onun burada severek vazife yaptığını ihsas ettirmektedir. Oldukça velüt geçen iki yıla yakın bu süre zarfında bunlardan dördü Arapça ve manzum naat tarzında, üçü ise tefsir alanına ait olmak üzere *Kudsiyyetü'l-ahbâr*, *Kudsiyyü'l-irfân*, *Kudsiyyü'l-ferâh*, *Ünsü'l-ma'nevî*, *Sunuhât-ı kudsiyye*, *Kudsiyyü'l-kelâm*, *el-atıyyetül kuddusiyye* adında yedi adet eser kaleme almıştır.

Zamanın Ezher âlimlerinden on kişinin, Şam ve Kudüs müftülerinin onun ilmîni öven takrizleri müellifin çok yönlü "hezarfen" bir şahsiyet olduğunu teyit etmektedir. Bu on kişi, müellifin Kudüs niyâbeti esnasında kaleme aldığı *Atıyyetü'l-kuddûsiyye* adındaki Arapça eserinin sonuna yazdıkları takriz yazısında şöyle demişlerdir: "Edirne Müftüsü diye tanınan M. Fevzî'nin yazdığı kasîde, mantıklı ve anlaşılır bulunmuştur. Her ne kadar onun bizim methimize ihtiyacı yoksa da biz bununla onun şanını yüceltmek istedik. Bu kasîde, onun mahir ve ehil biri olduğuna işaret etmektedir. Bizler, onun duâsının bereketini almak istiyoruz."¹⁸ Kudüs Hanefî Müftüsü Muhammed Tahir el-Hüseynî ¹⁹ ise Fevzî Efendi'yi âlim, âbid ve fâzıl bir zat olarak

¹⁵ Fevzî Efendi, *K. İrfân*, 2.

¹⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 276.

¹⁷ Fevzî Efendi, *Nücûmü'l-ihtidâ*, 7; *Temessükü'l-ezyâl*, 29; *Kudsiyyü'l-ferâh*, 50; *Kudsiyyü'l-irfân*, 2; *Ünsü'l-ma'nevî*, 296.

¹⁸ Fevzî Efendi, *Atıyye*, vr. 64 b.

¹⁹ Fevzî Efendi, *a. eser*, vr. 65 a- 67 b. "Hüseynîler" Kudüs'ün dini idaresinde her dönem etkin rol üstlenmiş bir ailedir. Osmanlı'nın Hz. Peygamber'e muhabeti bu soydan gelen aileye bazı imtiyazlar tanınmasına sebebiyet vermiştir. Nakîbü'-eşrâf ve müftülük ara sıra değişse de

nitelendirmektedir. Dönemin idaresi de müellifi Kudüs niyabet görevi esnasında gösterdiği üstün başarı nedeniyle olsa gerek Karesi Vilayeti aliyesine hitaben üçüncü dereceden Mecidiye Nişanı ile taltif edildiğine dair bir yazı göndermiştir.²⁰ Mehmed Fevzî Efendi'nin Kudüs'te kaleme aldığı eser ve muhtevaları kısaca şu şekildedir:

3. 1. Kudsiyyü'l-ferâh fî tefsîri sûreti elem neşrah

Fevzî Efendi, *Kudsiyyü'l-ferâh*'²¹ İnşirâh sûresinin tefsiri üzerine Kudüs'te halkı irşat etmek için te'lif eder. Müellif, bu eserin te'lif nedenini şu şekilde açıklamaktadır: "Yirmi sene boyunca öğrencilerle meşgul olup iki defa da icâzet verdim. Fakat nerede bulunursam bulunayım -Mısır, İskenderiye ve Mekke'de dahi- kırk bir sene boyunca Ramazan aylarında halka ders vermeyi terk etmedim. Bu yıl yani 1297'de (1879) Kuds-i Şerif'te Şer'iyye nâibi ve reîs-i nizamiyye idim. Mescid-i Aksa'da aynı şekilde ders yapmak istedim ve Rabbim Kur'ân sûrelerinden Elem Neşrah sûresi ile başlamamı bana ilham etti. Kadir Gecesine kadar Ramazan'ın her günü sûreden bir ders tertip ettim. Sonra müsveddeleri temize çektim ve böylece güzel bir kitap meydana geldi."²²

Ömer Nasuhi Bilmen kitabın görevinin birinci yılında 1297 Ramazanı'nda takrir edilen Arapça derslerden müteşekkil matbû bir eser olduğuna değinmektedir.²³ Beyzâvî tefsirinden fazlaca istifâde ile yazıldığı anlaşılan *Kudsiyyü'l-ferâh*'ın bitiş tarihi, 19 Zilhicce 1297'dir. 51 sayfadan ibaret eserin basım yeri İstanbul, basım tarihi ise 1297 yılı olarak gösterilmektedir.

genelde bu aile fertleri tarafından yürütülmüştür. Osmanlı yöneticileri tarafından kurulan diğer vakıfların yönetiminde yer almak suretiyle güçlerini muhafaza etmeye çalışıyorlardı. Örneğin, Kudüs Müftüsü Muhammed Tahir el-Hüseynî 1813 yılında daha evvel nakibüleşraf kaymakamlığı yapmış dedesi Abdüllatif el-Hüseynî tarafından kurulan vakfın mütevelliliğine tayin edilmişti. II. Abdülhamid iktidara gelince de 1899 yılında Kudüs Müftüsü olan Hüseyinzâde Tahir Efendi'yi iyi niyetle yürüttüğü görev ve gayri müslim milletlerin ruhani reislerine karşı birleştirici tavrı nedeniyle ikinci derece Mecidiye nişanıyla taltif etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Muttalip Şimşek, "Osmanlı Döneminde Kudüs'ün tanınmış ailelerinden Hüseyinler", *Üsküdar Üniv. Journal of Social Sciences*, 2019/8, 52, 68.

²⁰ BOA, DHMKT. 1484/84

²¹ Fevzî Efendi, *Fihristü'l-âsâr*, 3; *Kasîdetü'l-ulyâ*, 27.

²² Fevzî Efendi *Teyisirü'l-fülk*, 2.

²³ Fevzî Efendi, *K. Ferah*, 50; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, 763.

3.2. Kudsiyyü'l-'irfân fî tefsîri sûreti'n-Necmi mine'l-Kur'ân

Fevzî Efendi, *Kudsiyyü'l-'irfân*'²⁴ Kudüs nâiblik görevinin ikinci yılında kaleme aldığını ve 1298-1299 (1881) yılında tamamlayarak Mescid-i Aksa'da mev'ıza tarzında okuttuğunu belirtmektedir. Eser, Arapça olarak Necm sûresini tefsir etmektedir.

Beyzavî'nin *Envâru't-tenzil* adlı tefsirinin metnini esas alan müellif, birçok kaynaktan faydalanmakla birlikte, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı, F. Râzî'nin *Mefâtihu'l-ğayb*'ından alıntılar yapmıştır. Ayetlerin tefsirinde yeri geldiğinde lügavî anlam, sarf ve nahiv bilgilerine kısaca değinen müellif, özellikle *Mesnevî*'den yaptığı alıntılarla önceki peygamberler ve ümmetleri hakkındaki kıssalara da yer vermiştir. Tasavvufî konulara değinen Fevzî Efendi, eserde pek çok sayıda menkıbe nakletmiştir. Yine bu çalışmasında bir kısım ayetlerde fikhî konuları ele almış, mezhep imamlarının görüşlerini aktarmış, itikatla ilgili konulara da yer vermiştir.

Kudsiyyü'l-'irfân her ne kadar bir tefsir kitabı ise de vaaz üslubuyla kaleme alınmış izlenimi vermektedir. Zühd ve şükür konusuna da değinilen eserin sonunda, Arapça ve Türkçe duâlar bulunmaktadır. Müellifin, eserin 42 ila 44. sayfaları arasında on kadar âyet ve muteber kaynaklardan seçilmiş on kadar hadisle tasavvufa kaynak teşkil edecek naslara yer verdiği görülmektedir. 140 sayfadan ibaret eser, İstanbul'da h.1304 (1886) tarihinde Şirket-i Sahâfiyye ve Matbaâ-i Âmir'e'de basılmıştır. İstanbul, İzmir, Konya, Trabzon ve Selânik'teki kitapçılarda halkın istifadesine sunulmuştur.

3.1. Kudsiyyetü'l-ahbâr fî mevlid-i Ahmedî'l-Muhtâr

Kudsiyyetü'l-ahbâr,²⁵ "Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün" aruz vezniyle yazılmış yüz yetmiş dört beyitlik bir mevlid manzûmesidir. Eserin sayfa kenarlarında biri Arapça, diğeri Türkçe iki mevlid duâsı bulunmaktadır. Kitabın baş tarafında ise müellifin kendi hayatı hakkında kısa bilgiler sunulmaktadır. Eserin dört ve on ikinci beyitleri

²⁴ *Teysir*, s. 104; *Kasidetü'l-ulyâ*; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. II, 221.

²⁵ Fevzî Efendi, *Teysir*, 104; *Kasidetü'l-ulyâ*; Bağdatlı İsmail Paşa, Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn ve âsârü'l-musannifin*. (İstanbul: MEB Yayınları, 1951); Özege, *Türkçe Eserler Kataloğu*, c. II, 928.

arasında mevlit okutmanın faydaları üzerinde durulmuş, mevlidin derkenarında mevlid esnasında okunacak beş ilahi, sekiz tevşih²⁶ yer almıştır. Mevlitte tevhid, münacaat ve na't kısımları birer beyitle yetinilmiştir. 21 beyitlik mukaddimenin ardından "Nûr-ı Muhammedî"nin yaratılışı başta olmak üzere diğer mevlid bahirleri gibi ayrıntılar edebî bir tarzda ele alınmıştır. Manzumede önceki peygamberlerin Amine Hatun'u ziyaret ederek Hz. Muhammed'in doğumunu müjdelediklerine dair bilgiler yer almaktadır. Mevlitte Hz. Peygamber'in hem doğumu esnasında hem de doğumundan sonra görülen dokuz önemli hadise ve dokuz mûcizeye değinilmiştir. Her bahis ve bahir ardından, "Her hayırlı sözün baş ve sonu Peygamber'e salâtu selâm olmalı" anlamına gelen "vâsita beyti" bulunmaktadır. Bu beyit;

"Ola bed' ü hatmi her hayru'l-keâm

Cân u dilden es-salâtü ve's-selâm" şeklinde tekrarlanmaktadır.

Üzerindeki bazı kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, eserin çok sevilerek okunduğu ve 1298 yılında Kudüs nâiblik görevi sırasında te'lif edildiği anlaşılmaktadır. Ne var ki bu eser son devirde kaleme alınan birçok benzeri mevlidler gibi henüz mevlid edebiyatında hak eden yerini alamamıştır. Kenarında taş basma naat-ı şerifler bulunan ve 16 sayfadan ibaret olan Türkçe eserin basım yeri ve yılı hakkında herhangi bir bilimiz yoktur.

3.4. el-Ünsü'l-ma'nevî fî şerhi kudsi'l-mesnevî

El-Ünsü'l-Ma'nevî,²⁷ Fevzî Efendi'nin Kudüs nâiblik görevindeyken Mescid-i Aksa'da 1298 Rebiülevvel (1880 Şubat) ayında yazdığı bir eserin adıdır. Eser, aslında kendisi tarafından daha önce Arapça olarak kaleme alınan *Kudsiyyü'l-Mesnevî*'²⁸ isimli kasîdesinin Farsça şerhinden ibarettir. Fevzî Efendi, manzûmesinin her üç beytinin Kur'ân'ın hangi sûresine işaret ettiğini belirtmekte, burada beyitlerin anlamını verdikten sonra on hususa vurgu

²⁶ Tevşih: Mevlid ve mi'râciyelerin aralarında okunan mûsikî eserleri hakkında kullanılan bir tabirdir. Çoğu büyük mutasavvıfların şiirlerinden seçilmiş bu manzûmelerin muhtelif makamlarda bestelendiği görülmektedir. (Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c. III, 485.)

²⁷ Fevzî Efendi, *Fihrist*, 3; *Teysir*; *Kasidetü'l-ulyâ*; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. II, 396.

²⁸ Fevzî Efendi, *Fihrist*, 3.

yapmaktadır. Bu hususlar, o sûrenin isimlendirilişi, sebab-i nüzulu, nazil olduğu yer, âyet, kelime, harf sayısı, fazîlet ve sevabıdır.

Haddi zatında burada sayılan özellikleriyle mevzu bahis eser, Kur'ân'ın sûre ve âyetleri hakkında oldukça geniş bilgiler veren bir tefsiri andırmaktadır. Bu sebeple müellifin kendisi de bu kitabını tanıtırken, “tefsirlerin özü” anlamına gelen “Zübdetü't-Tefâsîr” denmeye layık ifadesini kullanmaktadır. 296 sayfa olan *Ünsü'l-ma'nevî* 1299 (1881) tarihinde İstanbul'da Muharrem Efendi Matbaası'nda basılmıştır.

3. 5. Kudsü'l-mesnevî

Kudsü'l-mesnevî,²⁹ Kudüs'te tamamlanmış 343 beyitlik bir çalışma olup müellifin otuzuncu eseri olarak kültür hayatımıza girmiştir. Konusu itibariyle eserin tefsir alanına dahil edilmesi mümkündür. Eserdeki her üç beyit, anlamı itibariyle Kur'ân'daki bir sûreye işaret etmektedir. Sayfa kenarlarında ise sûrelerin adları gösterilmektedir.

Kudsü'l-mesnevî'nin başında Mehmed Fevzî Efendi'nin hayâtı hakkında kısa bilgiler yer almaktadır.³⁰ 16 sayfalık Farsça eserin Maârif Nezareti ruhsatıyla basıldığı belirtilmiş, ancak baskı yeri ve yılı yazılmamıştır.

3. 6. Kasîde-i kudsiyye

*Kasîde-i kudsiyye*³¹ adlı bu Arapça risâle, elli beyitten oluşmaktadır. Fevzî Efendi bu risâlesini Kudüs nâibliği sırasında kendi ifadesiyle “Kuds-i Şerif, Mescid-i Aksa, Sahratullah-i müşerrefe, Kubbetü'l-mi'râc ve Kürsi-yi Süleyman'a karşı” telif etmiştir. Daha sonra sözlerine şöyle devam eder: “Peygamberimiz'in mi'râca çıktığı Kubbe-i Sahrâ'yı yakından gördüm, hamd etmek bana vâcip oldu.” Müellif, bu risâledeki her dört beyti, on ciltlik *Buhârî*'nin her cildinden seçilen dörderden toplam kırk “havas sahibi” hadîsin izahından meydana getirdiğini belirtmektedir. Bu özelliğiyle eser, alışılmışın dışında farklı bir tertiple hazırlanmış *Kırk Hadîs Risâlesi* şeklindedir.

²⁹ Fevzî Efendi, *Fihristü'l-âsâr*, 3; *Teyisîr*, 104; *Kulyâ*, 27; Komisyon, *BKK*, c. I-II, 404.

³⁰ Bkz. *Kudsü'l-mesnevî*, 1.

³¹ Fevzî Efendi, *Kasîde-i kudsiyye*, 4; *Teyisîrü'l-fülk*, 104; *Kasîdetü'l-ulyâ*, 27; Komisyon, *BKK*, c. I-II, 371.

Kasîde-i Bürde'nin vezin ve kafiyesinde nazire tarzında Arapça olarak yazılmış, eser müellif hattı olarak 1307/1889-90'da taşbaskı şeklinde çerçeveli olarak İstanbul'da basılmıştır.

3.7. el-'Atiyyetü'l-kuddûsiyye ale'l-kasîdeti'l-kudsiyye

El-Atiyyetü'l-kuddûsiyye,³² yazarın *Hakîkatü'l-hürriyye* ve *Fihristü'l-âsâr*'da basıldığını bildirdiği, fakat matbû nüshasına rastlayamadığımız bir kitabıdır. 67 varaktan ibaret Arapça olarak kaleme alınan bu eser, daha önce yazılan *Kasîde-i kudsiyye* adlı manzûm eserin Arapça şerhidir. Burada, Fevzî Efendi'nin bazı tasavvufî kavramlara ait görüşleri mevcuttur. Kitabın yazılış nedeni hakkında müellif içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulduğunda şükür için bu eseri Kudüs niyâbetinde ve Mescid-i Aksa'ya bakarak çalıştığı mahkeme içinde kaleme aldığını belirtmektedir.³³

Elimizdeki yazma nüshada müstensihî bilinmeyen, ancak tanıtım yazısındaki "Bundan on üç sene önce Kudüs nâibi iken yazılan" ibaresinden bu eserin Hicrî 1310 yılında istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın sonunda Mısır Ezher âlimlerinden on kişi, Şam müftüleri ve bazı sûfiyye ile Kudüs ve İbrahim kenti müftülerinin, eseri ve müellifi övücü takriz yazıları bulunmaktadır.³⁴

Fevzî Efendi, eserin sonunda, Kudüs kadısı iken kitabı 10 Receb 1297 tarihinde, kuşluk vakti Mescid-i Aksa'ya müteveccih bir şekilde tamamladığını belirtmektedir.³⁵ El yazması aslından CD ile bir nüshasını elde ettiğimiz bu eserin aslı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nadir eserler bölümünde bulunmaktadır.³⁶

3.8. Kudsiyyü'l-keîâm fî mevlidi'n-Nebiyyi Aleyhi's-Selâm

³² Fevzî Efendi, *Atiyye*, vr. 3; *Kasidetü'l-ulyâ*, 27; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. II, 102.

³³ Fevzî Efendi, *Atiyye*, vr. 5a-b.

³⁴ Ortaklaşa takriz yazan Ezher hocalarının isimleri şunlardır: Muhammed Ali er-Râfî, Sâlih Trablusî, Abdülmutî el-Hâmîlî, Abdurrahmân es-Sûsî, Hasan Muhammed, Abdülhâlik Hanefî, Süleyman İlhamî, Sâlim el-Bulâ, Abdulhamîd er-Rafî, Ahmed el-Hûrî. (Bkz. *Atiyye*, vr. 64 b.) Esere takriz yazan diğer zevâtın adları ve ünvanları da şu şekildedir: Mahmûd Efendi Hamzavî (Şam Hanefî Müftüsü); Şeyh Selim Attar (Şam'da sûfî); Şeyh Ahmed Müslim el-Kuzbarî; Muhammed Es'ad Efendi (Şam Şafii Müftüsü); Muhammed Tâhir el-Hüseynî (Kudüs Hanefî Müftüsü); İbrahim Halil (İbrahim Müftüsü). (Bkz. *Atiyye*, vr. 65a- 67b.)

³⁵ Bkz. *Atiyye*, vr. 62a.

³⁶ Bkz. İstanbul Üniversitesi Ktp., İÜ, AY, Nr. 4893.

Kudsiyyü'l-kelâm,³⁷ müellifin Arap dilinde kaleme aldığı bir mevlid manzûmesidir. Ancak eserin matbû veya mahtût herhangi bir nüshasına tesadüf edebilmiş değiliz.

3.9. Sunuhât-ı Kudsiyye

Te vessûlat-ı Fevziyye adlı eserinin tanıtım sayfasında bahsettiği ancak mahtut veya matbu olduğuna dair herhangi bir nüshasını göremediğimiz çalışmadır.³⁸

4. Fevzî Efendi'nin Kudüs Hatıraları, Mescid-i Aksa ve Mi'râc Hakkındaki Düşünceleri

Edirne Müftüsü Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi aldığı sûfi terbiyenin de gereği olarak kutsal mekanlara hürmette kusur etmeyen bir yapıya sahiptir. Kudüs adının geçtiği her yerde mutlaka “şerif” sıfatını ekleyerek konuşur.³⁹ Bununla birlikte “Harameyn” terkibi sadece Mekke ve Medine için kullanılırken müellifin Kaside-i Bürde'ye nazire (Arp. Muâraza) tarzında kaleme aldığı “Kudüs Kasîdesi” adını taşıyan elli beyitlik manzumenin ikinci ve sekizinci beytinde bu beldeyi aynı kategoride anması dikkate değer bir husustur: “Yoksa bulutlar mı gürledi Kudüs diyarından. Ta ki Hil ve Harem'in bereketi açığa çıktı/Nasıl olmaz demeyin, ben burada yakinen mukarreb ehlinin onayladığı Hz. Peygamber'in mi'râca çıktığı Kubbetü's-Sahrayı ziyaret ettim.”⁴⁰

Kudüs, M. Aksa ve Kubbetü's-Sahra'ya karşı ayrı bir ihtimam gösteren müellif bazen de bunları sahih hadis kitaplarında yer almayan haberlerle teyit eder. Bu bapta Kudüs'te yazdığı *Kudsiyyü'l-ferah* adlı eserinde Kadir Gecesi'nin faziletinden bahisle Hz. Peygamber'e nispet olunan bir habere yer verir: “Kadir Gecesi dört büyük sancak (liva) yeryüzüne indirilir. Bunlardan biri Livâ-i Hamd, ikincisi Livâ-i Rahmet,

³⁷ Fevzî Efendi, *Kudsiyyü'l-kelâm, Kasidetü'l-ulyâ*.

³⁸ Fevzî Efendi'nin Kudüs'te kaleme aldığı *Sunûhât* adlı divanında yer alan bir na't kendi kaleminden Karesi Gazetesi'nde şu şekilde yer almıştır: “*Alem-i mihr-i risâlet ile rahşân ettin/Su'le-i bedr-i nübüvvet ile tâbân ettin*” (Fevzî Efendi, “İhtârname-i Umûmi Mebruka” *Karesi*, Nr. 86, 7 R. Evvel 1305. S. 1.)

³⁹ Osmanlı öncesi İslami kaynaklarda Kudüs genelde “Beyt-i Makdis”, “Mukaddes”, “el-Kuds” şeklinde yer alırken Osmanlı ile “Şerif” nitelemesi eklenmiş ve resmi yazışmalarda bu kullanılmıştır. Diğer ilim erbabı genelde Kudüs ifadesini kullanırken, sufi ehli şahsiyetler Kuds-i Şerif betimlemesinde bulunurlar. Şam-ı Şerif de bu minvalde kullanılır. Bununla beraber Kudüs için değil ama etrafı için diğer müellifler de harem-i şerif sıfatını kullanmışlardır.

⁴⁰ Fevzî Efendi, *K. Kudsiye*, 1-2.

üçüncüsü Livâ-i Mağfîret, dördüncüsü de Livâ-i Keramettir. Her bir sancakla beraber, yetmiş bin melek semadan yeryüzüne iner. Her sancağın üstünde: 'Lâ ilâhe illallah Muhammedün resulullah' yazılıdır. Her kim o gece üç kere 'La İlahe illallah Muhammedün Resulüllah' derse her bir tevhidi için birer ihsan-ı ilahi tecelli eder. Birinci tevhidinde, affı mağfîret olunur. İkinci tevhidinde nardan azat olunur, üçüncü tevhidinde cennete ithal olunur. Hamd sancağı sema ile arz arasına dikilir. Mağfîret sancağı, kabr-i Nebî'ye vaz' olunur. Rahmet sancağı, Kâbe-i Muazzama'nın üstüne, keramet sancağı ise Beyt-i Makdis'te Kubbetü's-Sahra taşının üzerine dikilir"⁴¹.

Kudüs'ün onun hizmet hayatında ayrı bir yeri bulunduğunu itiraf eden müellif, bu beldeyle ilgili bazı anılarını da paylaşma gereği duyar:

"Halep nâibliğinden döndüm. Fatih Câmii'nde *Buhârî-i Şerif* okutuyordum. Bu arada ilmimin, fazîletimin, iffet ve adaletimin, te'lifatımın fayda vermediği bir zamana tesadüf ettiğinden, büyük maddî darlık içindeydim. Bunların hepsi beni zillete davet etti. Bu ise insanı kahreden şiddetli bir hastalıktır. Hatta bundan kurtulmak maksadıyla kitaplarımı satmak üzere sahaflar çarşısına gittim. İlim ehlinin yüreği kitaplarının gitmesine dayanamaz. Sultan bana kitaplarımı geri alma ve ehl ü iyâlîme birkaç ay yetecek kadar ihsanda bulundu. Bir müddet sonra bu da bitti. Bu kez yine *Buhârî* dışında kitaplarımı satmak üzere sahaflara gittim. Fatih Câmii'nde *Buhârî* dersi verdiğim esnada bir gün tayinimin Kudüs nâibliğine çıktığını duydum. O yüzden şükür maksadıyla *Atiyye* adlı eserimi yazdım."⁴²

Kudüs göreviyle ilgili bir başka anısı da zikreden müellif, Ankara nâibi iken Sultan Abdülaziz'in hilafetten azli nedeniyle kendi kendine intihar ettiğini duyduğunu, ancak Kuds-i Şerif niyabeti esnasında bunun böyle olmayıp bir takım zalim ve hainlerin onu şehit ettiklerini işitir ve çok üzülür.⁴³

Fevzî Efendi'nin bir diğer hatıratı ise bu beldenin kutsiyetiyle ilgili inancıdır. Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın hürmetine inanan müellif "teberrük" kabilinden o zamana kadar kullanmış olduğu mührü kendi beyanıyla Kuds-i Şerif memuriyetinde bir müddet daha kullanmış, bu mührü M. Aksa'ya defn ve terhin etmiştir. Daha sonra Mescitte bulunan

⁴¹ Fevzî Efendi, *K. Ferah*, 50.

⁴² Fevzî Efendi, *Atiyye*, vr. 5a-b.

⁴³ Fevzî Efendi, *Üssü'l- İntizam*, 3.

bir Mevlevî dedesine⁴⁴ yeni bir yüzük yaptırıp mezkûr mısrayı da yazdırarak halen kullanmayı sürdürmüştür.⁴⁵

Kudüs ile ilintili zikretme gereği duyduğumuz bir diğer konu “tarziye” dir.⁴⁶ Müellif, geleneğe bağlı, dini değerler karşısında asla tavizkar bir tutum sergilemez. Buna göre o, geçmişi XVII. asra kadar giden ve toplumu hayli meşgul eden “tarziye” konusunu önemsemiştir.⁴⁷ *Câmiu’s-salavât* adlı eserinde, Osmanlılar zamanında cuma ve bayram hutbelerinde İstanbul, Bursa ve Edirne Ulu Câmiileri’nde müezzinler tarafından tarziyenin sesli ve belli bir makam üzere okunduğunu zikreder. Müellif devamla, câmilerde sesli olarak tarziye yapılmasının bazı sofilerce (mutaassıp) yadırgandığını, bu kimselerin işin hakikatine vâkıf olmadıklarını ve bunda özellikle ilk iki halifeye karşı gelen Râfızîlerin etkin olduğunu iddia eder. Kendisi Halep nâibliğinde iken Zekeriya Câmiî’nde, Kudüs nâibi iken ve Mescid-i Aksa’da Anadolu’nun büyük camilerinde uygulanagelen bu adeti tatbik ettirdiğini söyler: “Bu fakir Halep görevim esnasında Zekeriya Camii ve Kuds-i Şerif nâibi bulunduğum sırada M. Aksa’nın müezzinlerine tarziye ettirdim. Hatta hutbe okurken M. Aksa’nın üç hatibine bir de yeşil çuha vakfedip “üç-beş” giydirdim. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer (r. anhum) Rafızîlerin adavetine muhalefet olsun diye bunu yaptım”.⁴⁸

Kudüs halkının örf-adeti noktasında bir hususa dikkat çeken müellif, küçük bir sözlük kitabı olarak Medine kadısı iken yazıp

⁴⁴ O dönem medreselerin etrafı tasavvufî hayat açısından canlıdır. Mevlevîyye, Rifaiyye, Şazeliyye ve Ahmediyye mensubu kişiler ve tekkeler vardır. Bunlar dini ve kültürel hayata dinamizm getirmişlerdir. Bkz. Kamil Celil el-Aseli, “Kudüs” *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 26/ 337.

⁴⁵ Fevzi Efendi, *Temessükül ezyal*, 29-30.

⁴⁶ Radiyallâhu anh (Allah ondan razı olsun) anlamına gelen bir duâ cümlesidir. Aslında büyük camilerde müezzinler tarafından bunun bir okunuş şekli ve muhtevâsı olduğu söylenmektedir. Hatibin hutbe okurken iki halife Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in adı anıldığında onlara müezzinlerin ve cemaatin sesli ve belli bir makamda radyallu anhüm demeleridir.

⁴⁷ Mevzu bahis tartışma konuları toplumu ve devlet yönetimini hayli meşgul etmiştir. Tarziye, bir tarafta Birgivi Mehmed Efendi adlı alimi takip eden vaizler zümresi, diğer tarafta Halveti Abdülmecid Sivasî’ye bağlı sufilerin başını çektiği ve tarihte daha çok “Kadızedeli-Sivasiler” olarak bilinen, içtimai dini ve ahlaki boyutu da olan yaklaşık yirmi bir meseleden biridir. Kâtip Çelebi (ö.) *Mizânü’l-hakk* adlı yapıtında dördüncü konu olarak “tasliye ve tarziye”yi ele almış, bunu yasaklamanın çözüm olmadığını söylemiştir. Toplumda bu durum vahim bir boyuta ulaşmış olmalı ki, Kâtip Çelebi devlet idarecilerini göreve çağırılmış, camilerde cemaatin bölünmesini sağlayan hatta üzücü hadiselerle sebebiyet veren bu olayın padişahın el koymasıyla sonuçlanabileceğini söylemiştir. (Geniş bilgi için bkz. Katip Çelebi, *Mizânü’l-hakk fi ihtiyârî’l-ehakk*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 26-29, 109.

⁴⁸ Fevzi Efendi, *C. Salavât*, 6.

padişaha ithaf ettiği *Tuhfe-i Fevzî* adındaki 986 beyitlik telifatında bazı kelimelerin galat ve örfi lisanda meşhur olduğuna dikkat çekmiştir. Bu bapta kelimeler örneği veren müellif, “şimdi” kelimesine, Haleplilerin “hallâk”, Kudüslülerin “halkât” Hicazlıların “tâlibâ”⁴⁹ dediklerine vurgu yapmaktadır.

Eserlerinden anladığımız kadarıyla Kudüs onun için bir görev mahallinin çok ötesinde Hz. Peygamber sevgisinin yer aldığı bazı edebi eserlerin telifine imkân tanımıştır. Kaside, ilahi, tevşih, mevlit ve naatlarının çokluğu bu bağlamda ele alınmakta ve Emine Yeniterzi'nin ifadesiyle o Tanzimat'tan günümüze kadar uzanan naat yazan şairler zincirinin halkaları arasında bulunmaktadır.⁵⁰ Bununla birlikte bu sevgi onun daha sonra görev yapacağı Haremeyn Mevleviyetliği'ne⁵¹ daha “istekli” gitmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim M. Fevzî Efendi bir şiirinde bu durumu ihsas ettirmekte, ancak Peygamber sevgisinden dolayı bu göreve başlamaktan bir an bile tereddüt etmediğini sözlerine eklemektedir.⁵²

Şüphesiz Kudüs denilince akla hemen Müslümanların ilk kıblesi Mescid-i Aksa ve bununla bağlantılı Mi'râc hadisesi gelmektedir. Fevzî Efendi her üç dilde telif ettiği manzum mevlid, mi'râciye ve regaibiyeden bahisle M. Aksa ile şekillenmiş biri Arapça diğeri Türkçe iki adet mi'râciye kaleme almış, İsrâ hadisesine geniş yer ayırmıştır. Onun İsrâ'ya yaklaşımı alışılmışın biraz dışındadır. Buna göre, Hz. Peygamber'in Buhari ve Müslim'de yer aldığı M. Haram'dan doğruca M. Aksa'ya geldiğine dair rivayetlerin aksine o, Hz. Peygamber'in önce Medine'de, sonra Tur-i Sina'da, daha sonra Beytüllahme gelip Hz. İsa'nın doğduğu yerde iki rekât namaz kıldığını, nihayet Kuds-i Şerife teşrif ettiğini söyler. Müellife göre M. Aksa'nın yarısı nebi ve peygamberlerle, yarısı meleklerle doludur. Hz. Peygamber burada

⁴⁹ Fevzî Efendi, *Tuhfe-i Fevzî*, 5.

⁵⁰ Emine Yeniterzi, *Türk Edebiyatında Na'atlar*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 23.

⁵¹ Onun Kudüs ağırlıklı Hz. Peygamber sevgisi çok daha sonraları tavzif edileceği “Haremeyn Mevleviyetliği”ne de zemin hazırlamıştır. Doğrusu Haremeyn mevleviyetlik görevinin geliri diğerlerine oranla daha düşüktür. Belki de bu yüzden olsa gerek gerek, “Haremeyn Mevleviyetlik” görevinden imtina edenlerin varlığından bahsedilmektedir. Müellif bu konuda herhangi bir açıklama yapmaz. Ancak bir yazar, kadıların muayyen bir maaşının olmadığını, herhangi bir dâvâ münasebetiyle gelirlerinin zuhûrata bağlı bulunduğunu, hatta bu nedenle rüşvete dahi başvurduklarını belirtir. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 84-85. Buna yakın bilgi bir başka kaynakta şöyledir: “Eskiden kadılar devletten maaş almaz, gördükleri dâvâ harcını alarak geçinirlerdi. Bu yüzden kadılar tayin edildikleri şehir ve kasabaların kriminal bölge olmasına geliri fazladır diyerek sevinirlerdi. İskender Pala, *Kadılar Kitabı*, 3. Baskı, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 73.

⁵² Fevzî Efendi, *Hediye-i Fevzî*, 11 ve 27.

enbiyaya namaz kıldırılmıştır.⁵³ Müellif 1889 yılında kaleme aldığı *Kudsiyyü's- sirac* adlı Mi'râciye çalışmasında M. Aksa'ya kadar olan "İsra" kısmını kendi dilinden, mi'râc bahsini ise Hz. Peygamber'in ağzından nakletmeyi tercih etmiştir.⁵⁴ Mezkur eser yüz seksen üç beyitlik "Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün" vezninde Türkçe kaleme alınmış muhtasar bir mi'râciye özelliğini taşımaktadır. Fevzî Efendi, eserine besmele ile başlamakta, Peygamberimiz ve onun âl ve ashâbına selamlarını takdim etmektedir. Eserin te'lif sebebi hakkında ise şunları söylemektedir: "Kim Peygamber'in adını ve mi'râcını ta'zimat, tekrimat, tesliyet ve teslimat ile anarsa Hak ona ferahlık verir, muradına erdirir. Tanrı, mi'râc bahsini toplantı tertip eyleyip aşk ile okutturanın kalbini nurlandırır, sevindirir. Bu Rabb'in bir vaadidir."⁵⁵ Fevzî Efendi sadece birinci ve yedinci gökte görülen olayları, yine mevlidinde olduğu gibi dokuz önemli noktaya ele alıp genişçe anlatmaktadır. Bahir aralarında, "En hayırlı varlığa ümmet olan bizler ona salât u selâm getirelim" anlamındaki "vâsıta" beytinde;

"Biz ki olduk ümmet-i hayru'l-enâm

Diyelim gel es-salâtü ve's-selâm" sözleri tekrarlanmaktadır.

Müellifin anlatımıyla mi'râciyede dikkatimizi çeken hususlardan biri de Hz. Peygamber'in kendisine sunulan biri şarap dolu diğeri süt dolu bardaklardan sütü tercih edip, Cebrail'in övgüsüne mazhar olması ve susuzluğunu bununla gidermesidir. Ona göre Cebrail önce Hz. Peygamber'i Kubbetü's-Sahra'ya götürmüş ve mi'râc (merdiven) getirmekle görevli İsmail isimli bir melek Cennet-i Firdevs'ten "bir kolu yakut, diğer kolu zümrüden altın işlemeli mübarek merdiveni" getirmiştir. Yine Hz. Peygamber (as) her katta bir peygamberle tanışmış, Sidre-i Müntehâ'ya ulaştığında Cibril onu yalnız bırakmış, Refref ile Arş-ı A'lâ'ya vâsıl olmuş ve neticede Allah ile baş başa mülâki kalıp mükâlemede bulunmuştur. Fevzî Efendi bütün bu hadiselerden sonra, Hz. Peygamber'in Refref ile Mekke'ye dönüşünü anlatmaktadır. İsrâ hadisesi Fevzî Efendi'nin kendi ifadeleriyle izah edilirken, Mi'râc konusunun detayına girilmemiş bunda ancak Hz. Peygamber'den nakille iktifa edilmiştir. "*Kâbe kavseyn mucibince arş-ı a'lâya çıkub/Bî mekân ve bî zaman gördü ânı vusul*"⁵⁶ diyen müellife göre bir gecede

⁵³ Fevzî Efendi, *Kudsiyyü's- sirac*, 5.

⁵⁴ Fevzî Efendi, *Kudsiyyü's- sirac*, 6.

⁵⁵ Fevzî Efendi, *Kudsiyyü's- sirac*, 3-4.

⁵⁶ Fevzî Efendi, *Teveccülât-ı Fevzîyye*, Hacı Mahmud Efendi Böl. Nr. 3324, vr. 175b.

vuku bulan tüm hadiseleri anlatmak ve onu yazıya dökmek insan aklının almayacağı bir şeydir:

*"Bu mahalde kâbil-i tahrîr değil
Hem lisana mümkün-i takrir değil."*⁵⁷

Yazdıklarını teoride bırakmayıp pratiğe uyarlayan müellif, Arapça yazılmış Mi'râciyeleri Halep, Kuds-i Şerif ve Medine-i Münevvere'de okutmuş, hatta Mi'râciyeye başlamadan önce okunacak ilahileri de kendisi yazmıştır:

*"Cân-ı dilden âşıkısan gel berû-Dinle m'irâc-ı Peygamberiyyeyi
Uyma nefse olma öyle serseri- Dinle Mi'râc-ı Peygamberiyyeyi
Sırr-ı sübhânellesi olmaz a'yân- Feth olunub cümle bâb-ı âsumân
Kimse bilmez sırr-ı hakkı akıl ile/Çünkü esrârı keşf olunur
naklile."*⁵⁸

Hz. Peygamber muhabbetini her daim vurgulayan Fevzî Efendi, Mi'râciye yanında dini-hikemi bir diğer edebi tür olan mevlidler de kaleme almıştır. Bu bapta Kudüs'te telif ettiği mevlid manzumesinde bu geleneğin bid'at olduğunu söyleyenlere karşın *İsbâtü'l-muhessenât*⁵⁹ adında Türkçe eserini yazmış, "Mevlid-i şerif okutmak ve dinlemek bid'at ve günahdır" diyenlerin sözlerine "red ve iptal" için telif ettiğini söylemiştir. Müellif, "Benim ümmetim dalâlette birleşmez."⁶⁰ hadîsinden hareketle, mevlidin ilk defa Muzafferüddîn Kökböri (ö. 630/1233) tarafından 604 (1207) yılında Musul'da okutulmaya başlandığını iddia etmekte ve İslâm âleminin muhtelif yerlerinde -kendi yaşadığı zamana gelinceye dek- 710 seneden beri devam ettiğine vurgu yapmaktadır:⁶¹

"İşte ol-zamândan yani yedi yüz on senesinden beru Mekke-i Mükerrreme ve Medîne-i Münevvere'de ve Şâm-ı Şerîf ve Kudüs-i şerîf ve Haleb vesâ'ir kâffe-i bilâd-ı Arabistân ve Belh ve Buhara'da da ve dârü'l-hilâfetü'l-aliyye olan İstanbul'da ve diyâr-ı Anadolu ve Rûm ili memâlikinde her sene mevlid-i şerîf kırâaat itdirilmektedir."⁶²

⁵⁷ Fevzî Efendi, *Kudsiyyü's-sirâc*, 7.

⁵⁸ Fevzî Efendi, *Hediyye-i Fevzî*, 4.

⁵⁹ Fevzî Efendi, *Fihrist*, s. 4; *Kasîdetü'l-ulyâ*; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, c. II, s. 396; Özege, *Türkçe Eserler Kataloğu*, c. II, 742.

⁶⁰ İbn Mâce, "Fiten", 8.

⁶¹ Müellifin burada verdiği bilgiler diğer ilmî mahfiller tarafından da doğrulanmaktadır. Bkz. Gülay Öğün Bezer, "Kökböri", *DİA*, c. 26/234-235.

⁶² Fevzî Efendi, *İsbâtü'l-muhessenât*, 3-4.

Kudsiyyü'l- ahbâr fi mevlid-i Ahmedî'l-muhtâr adlı manzum mevlidini Mescid-i Aksa'da bitirdiğini belirten Fevzî Efendi;

"Oldu mevlid Beyt-i Makdiste tamâm/Kıl kabul çün oldur aksây-ı meram

Çünkü ihsan eyledin ya Râb bana/Evvel u ahirde hamd olsun sana" mısralarıyla sonlandırır. Mevlidin sonuna doğru biri Türkçe diğeri Arapça kendi yazdığı duada Kudüs ve Mescid-i Aksa adını zikrederek Allah'tan "İşbu beldeleri vesâir bilâd-i İslamiyyeyi bela ve afetlerden muhafaza etmesini ve mamur eylemesini" niyaz eder.⁶³

Sonuç

Tavaslı Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi son dönem Osmanlı etkin sûfî meşrep alimlerden biridir. Öğrenci ve halkı yakından tanıyan bir Osmanlı münevveridir. Dini ilimlerin cümlesine vakıf, Arapça ve Farsça eser yazacak kadar dil bilgisine sahip, II. Abdülhamid'in taltif ve takdirini kazanmış, bir o kadar meslektaşları tarafından hasede uğramış Kazaskerlik rütbesine kadar yükselmiş bir idarecidir. Camilerde dersler vermiş, pek çok farklı etnik ve dile sahip Müslüman Osmanlı coğrafyasında görev yapmıştır. Hz. Peygamber sevgisinin temayüz ettiği edebi alanda mevlid ve mi'râciye, naat ve kasideler kaleme almış, ilmiyle amil bir zattır. Bu çalışmada onun Kudüs merkezli faaliyetleri, hatıraları, Mescid-i Aksa, mi'râc ve mevlid hakkındaki düşüncelerine bakılmıştır. Her birey gibi onun da düşüncelerinde bazı mevsuk olmayan, menakıp türü anlatımlar mevcuttur. Fakat bütün eserlerinde devletin meşru idaresi ve idarecilerine karşı hürmetli davranmış, toplumsal bozulmalara karşı sesini çıkarmış, yeniliklerin geleneğe ve dini kural kaidelere mutabık ve münasip olması gerektiği üzerinde durmuştur. Osmanlı nâib atamalarında mümkün mertebe o bölgenin dilini konuşan, örf ve adeti hakkında malumat sahibi yerel kadıların atanması söz konusu iken Rumeli, Balkan, Güneydoğu, Anadolu, Bosna, Halep, Medine ve Kudüs gibi yerlere tayin edilmesi onun bu dillere vukûfiyet, ilmine olan itimadı göstermesi açısından önemli olsa gerektir. Kudüs gibi güncelliğini koruyan, Müslümanların ilk kiblesi ve hassas noktasının gelinen aşamada İsrail tarafından uluslararası hukuk yok sayılarak, insani tüm erdemler aşındırılarak çoluk- çocuk, yaşlı demeden bir

⁶³ Fevzî Efendi, *Kudsiyyü'l- ahbâr*, 12.

katliama tabi tutulmasının izah edilir bir tarafı olmasa gerektir. Böyle bir zamanda Kudüs hakkında yakın dönem sayılabilecek zamana ışık tutacak verilere sahip Mehmed Fevzî Efendi'nin savunduğu düşünce dünyasına, Kudüs başta olmak üzere kutsal mekânlara dair duasına her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğu kanaatindeyiz.

Kaynakça

- El-Aselî, Kamil Celil. "Kudüs" *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn ve âsâru'l-musannifîn*. I-II, İstanbul: MEB Yayınları, 1951.
- Bezer, Gülay Ögün. "Kökböri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bilmen, Ö. Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi, Tabakâtü'l-müfessirîn*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaâ-i Âmire, 1333.
- Fevzî Efendi. *Teysirü'l-fülk fi tefsîri sûreti'l-Mülk*. İstanbul: Osmaniye Matbaası, 1307.
- Fevzî Efendi. "İhtârname-i Umûmi Mebruka" *Karesi*, Nr. 86, 7 R. Evvel 1305. S. 1.
- Fevzî Efendi. *Câmi'u's-salavât*. İstanbul: 1308.
- Fevzî Efendi. *Fihristü'l-âsâr*. Basım yeri ve yılı yoktur.
- Fevzî Efendi. *Hediye-i Fevzî*. Basım yeri ve yılı yoktur.
- Fevzî Efendi. *İsbâtü'l-muhassenât li tilâveti mevlid-i seyyidi's-sâdât*. İstanbul 1314.
- Fevzî Efendi. *Kasîdetü'l-'ulyâ*. Basım yeri ve yılı yoktur.
- Fevzî Efendi. *Kudsiyyetü'l-ahbâr fi mevlid-i Ahmedi'l-Muhtâr*. Basım yeri ve yılı yoktur.
- Fevzî Efendi. *Kudsiyyü'l-ferâh fi tefsîri sûreti Elem Neşrah*. İstanbul 1297.
- Fevzî Efendi. *Kudsiyyü'l-irfân fi tefsîri sûreti'n-Necmi mine'l-Kur'ân*. Matbaâ-i Âmire, İstanbul 1304.
- Fevzî Efendi. *Teysirü'l- fülk fi tefsiri sûretil- mülk*. Şirket-i Sahafiye-yi Osmâniye, İstanbul 1889.
- Fevzî Efendi. *Kudsiyyü's-sirâc fi nazmi'l-mi'râc*. İstanbul 1307.
- Fevzî Efendi. *Kudsü'l-mesnevî*. Basım yeri ve yılı yoktur.
- Fevzî Efendi. *Nücümü'l-ihtidâ fi rucûmi'l-a'dâ*. İstanbul 1315.
- Fevzî Efendi. *Temessükü'l-eyyâl min sâdâti'r-ricâl*. Basım yeri ve yılı yoktur.
- Fevzî Efendi. *Tesliyetü'l-mahsûdîn*. Basım yeri ve yılı yoktur.
- Fevzî Efendi. *Te vessûlat-ı Fevziyye*. Hacı Mahmud Efendi Böl. Nr. 3324, vr. 175b.
- Fevzî Efendi. *Tuhfe-i Fevzî nam Lügat-ı Arabiyye-i Manzûme*. İstanbul 1306.
- Fevzî Efendi. *Ünsü'l-ma'nevî fi şerhi kudsi'l-mesnevî*. İstanbul 1299.
- Fevzî Efendi. *Üssü'l-intizâm*. Basım yeri ve yılı yoktur.
- Fevzî Efendi. *el- atiyetül kuddusiyye*. İstanbul Üniversitesi Ktp., İÜ, AY, Nr. 4893.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlılarda Nâiblik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Kara, İsmail. *Hilâfet Risâleleri, İslâm Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Karal, E. Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Kâtip Çelebi. *Mîzânü'l- hakk fî ihtiyâri'l- ehakk*. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Komisyon, BKK, c. I-II, s. 404.
- Kayar, Betül. "Osmanlı Yargı Teşkilatında Nâib". *YBHD*, Yıl 5, Sayı 2020: I/ 189-234.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. İstanbul: Kronik, 2018.
- Özege, Seyfeddin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1971.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Pala, İskender. *Kadılar Kitabı*. 3. Baskı, İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Şimşek, Muttalip. "Osmanlı Döneminde Kudüs'ün tanınmış ailelerinden Hüseyinler", *Üsküdar Üniv. Journal of Social Sciences*, 2019/8, 39-75.
- Yeniterzi, Emine. *Türk Edebiyatında Na'tlar*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Yılmaz, Ömer. *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: Hikemiyat Yayınları, 2022.